

УДК 821.161.2 – 1 X. Філалет
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/90-2-36>

Ольга ЩЕЛКУНОВА,
orcid.org/0000-0002-0030-3592
докторка філософії,
асистентка кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна) shchelkunova2017@ukr.net

«АПОКРИСИС» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА В КОНТЕКСТІ ПОЛЕМІЧНИХ І РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ ДОБИ БАРОКО

У статті здійснено спробу комплексного осмислення української полемічної літератури кінця XVI – поч. XVII століття як культурно-історичного феномена, що постає у тісному зв'язку з ідеями європейської Реформації. Підкреслено необхідність деколоніального осмислення української інтелектуальної спадщини цього періоду, зокрема полемічного письменства, крізь призму органічної належності до загальноєвропейських інтелектуальних процесів. Наголошено, що полемічні твори українських авторів мають глибоке духовно-національне підґрунтя та слугують інструментом захисту православної віри, а також формуванням колективної ідентичності в умовах політичного, релігійного і культурного тиску з боку Речі Посполитої та католицької церкви. Особливу увагу приділено аналізу внутрішніх суперечностей і смислової багатогранності феномену унії, що викликало гострі теологічні, культурні та ідеологічні дискусії серед українських інтелектуалів. Полеміка, яка виникла у відповідь на Берестейську унію 1596 року, подається як інтелектуальний діалог, у якому формується національний світогляд. Саме через критику унії, її осмислення й переосмислення, українські автори долучаються до формування оригінального варіанту Реформації, який, з одного боку, засвоює здобутки європейського реформаторського руху, а з іншого – трансформується відповідно до місцевих умов і традицій.

У центрі дослідження – особливості жанрової та стильової природи полемічної літератури, зокрема її синкретичність, поєднання елементів теологічного трактату, публіцистичного нарису та художнього висловлювання. Зазначено, що попри гострополемічний характер текстів, у них відчутна авторська позиція, прагнення до глибокого філософського осмислення релігійних і суспільних змін. На прикладі твору Христофора Філалета «Апокрисис» демонструється специфіка риторики, аргументації та стилістики українських авторів, які розвивали власну модель духовного спротиву в межах гуманістичного і просвітницького дискурсу. У статті обґрунтовано тезу про можливість трактування українського полемічного письменства доби Ранняго Бароко як вияву національної Реформації, що мала свої особливості, орієнтири та ціннісні пріоритети.

Ключові слова: українська література, полемічні твори, Реформація, Бароко, унія, дискусія, Христофор Філалет, «Апокрисис».

Olha SHCHELKUNOVA,
orcid.org/0000-0002-0030-3592
Ph.D at the Department of Ukrainian Literature History, Theory of Literature and Literary Art
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine) shchelkunova2017@ukr.net

“APOKRISIS” BY KHRYSTOFOR FILALET IN THE CONTEXT OF POLEMICAL AND REFORMATION IDEAS OF THE BAROQUE ERA

This article seeks to offer in-depth analysis of Ukrainian polemical literature of the late 16th–early 17th centuries interpreting it as a cultural and historical phenomenon intrinsically connected with the intellectual currents of the European Reformation. It is emphasized the need for decolonial rethinking of the Ukraine's intellectual heritage, particularly its polemical writing, through the lens of its organic integration into broader European intellectual processes. It is underlined that the polemical works of Ukrainian authors rest upon a profound spiritual and national foundation, functioning not only as an instrument for defending the Orthodox faith but also as means of shaping collective identity amid the political, religious, and cultural pressure of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Catholic Church. Special attention is given to the analysis of the internal contradictions and semantic complexity of the Union, which provoked intense theological, cultural, and ideological debates among Ukrainian intellectuals. The polemics that arose in response to the Union of Brest 1596 are presented as an intellectual dialogue through which the national worldview was being shaped. It was precisely in the process of critique, interpretation, and reinterpretation of the Union that Ukrainian authors contributed to the development of an original version of Reformation, which, on the one hand, assimilated the achievements of the broader European reform movement while, on the other hand, was adapted to with local conditions and traditions.

The article examines the genre and stylistic peculiarities of polemical literature, with particular attention to its syncretic character, which combines elements of theological treatise, journalistic essay, and literary expression. It is noted that, despite the sharp polemical tone of these texts, they convey the author's position and a striving for profound philosophical reflection on religious and social transformations. Using Khrystofor Filalet's «Apokrisis» as the example, this article demonstrates the distinctive rhetoric, argumentation, and stylistics of Ukrainian authors, who developed their model of spiritual resistance within the framework of humanist and early Enlightenment discourse. The author substantiates the thesis that Ukrainian polemical writing of the Early Baroque period can be interpreted as a manifestation of a national Reformation, which possessed its own distinct features, orientations, and value priorities.

Key words: Ukrainian literature, polemical works, Reformation, Baroque, Union, debate, Apokrisis, Khrystofor Filalet.

Постановка проблеми. Українська полемічна література, незважаючи на наявність значної кількості присвячених їй досліджень, потребує деколоніального прочитання з огляду на феномен загальноєвропейської Реформації та інтегрованість у неї національного письменства кінця XVI–XVII ст. Саме такий підхід визначає головні вектори дослідження національного полемічного письменства, зважаючи на тогочасні поширені реформаційні ідеї. Ще у 1950 році на з'їзді полоністів було, як наголошує І. Ісіченко, накреслено тенденцію «відносити значну частину барокових текстів до літератури Реформації, межі якої було відсунено мало не до середини XVII ст.» і твори доби Бароко характеризувати як «літературу часів Контрреформації» (Ісіченко, 2011: 52–53). В український духовний, культурний і літературний простори реформаційні ідеї проникли із Західної Європи, знайшовши найбільш промовисте і сильне вираження в полемічному письменстві: «Реформаційна та контрреформаційна течії на Заході XVI–XVII століть стали ферментом інтелектуального життя й на Сході Європи, в тому числі й у польсько-литовській Речі Посполитій. Найяскравіше цей фермент проявився у тогочасній релігійній полеміці між протестантами, католиками, уніатами та православними» (Шевченко, 2001: 218).

Загалом в історії української літератури доба Реформації представлена саме полемічними текстами, які стосувалися як сфери письменства, так і церкви, культури і суспільства. Центральною ідеєю реформаційного контексту є ідея реформування церкви, в основі якої лежить теза про необхідність секуляризації духовної культури. Ця теза формувала точки перетину ідей реформаційних із ідеями гуманізму епохи Відродження. Українські письменники переосмислюють реформаційні європейські тези на національній основі. Так, активну участь у цьому процесі брали представники Острозького культурно-освітнього центру Герасим Смотрицький, Кирило Лукарис, Никифор Парасхес, Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філалет. Твори і погляди цих письменників і мислителів представляють бачення і розуміння реформацій-

них ідей в українському традиційному контексті. В літературі найбільшою мірою ці ідеї відображено у творах Герасима Смотрицького й Христофора Філалета. Саме феномен останнього складає об'єкт вивчення нашого дослідження.

Аналіз досліджень. До питання, релевантного темі статті, звертались В. Литвинов, В. Нічик, І. Ісіченко, М. Возняк, М. Павлишин, Я. Стратій, М. Яременко, О. Сліпушко, П. Яременко, О. Юрчук, І. Шевченко, Л. Ушкалов та ін. Науковий доробок зазначених дослідників є фундаментальним підґрунтям для подальшого осмислення окресленого напрямку.

Мета статті. Простежити особливості жанрової та стильової природи полемічної літератури, зокрема її синкретичність, поєднання елементів теологічного трактату, публіцистичного нариса та художнього висловлювання; на прикладі твору Христофора Філалета «Апокрисис» продемонструвати специфіку риторики, аргументації та стилістики українських авторів, які розвивали власну модель духовного спротиву в межах гуманістичного і просвітницького дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Суттєвим поштовхом для розвитку полемічного письменства стали європейські реформаційні рухи та поширювані ними ідеї. Відтак полемічна література цього часу стала українською відповіддю на ці процеси, інтегруючи таким чином національну духовність і культуру в контекст тогочасної Європи. Історичні обставини також безпосередньо впливали на генезу і розвиток українських реформаційних ідей. Зокрема, економічна, суспільно-політична залежність від новоутвореної Речі Посполитої визначала боротьбу з польською експансією і захист українськими полемістами соціальних, політичних, релігійних прав рідного народу. Також вагомою причиною полеміки з Флорентійською унією (1438–1439) стало визнання нею зверхності Папи Римського в християнстві, прийнятті основних догматів католицького віровчення. Дещо пізніше ідея церковного об'єднання русинів-українців із Римом прозвучала у творах полеміста-єзуїта Бенедикта Гербеста «Окреслення

шляху» (1567) і «Виклад віри Римської Церкви й історія грецької неволі» (1586), де наголошується на необхідності прийняття унії. Подібні тези озвучені у творі Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577), де представлено програму відродження й оновлення Української церкви на основі об'єднання з римо-католицькою під зверхністю папи римського. Суттєвий вплив на полеміку мав також новий григоріанський календар (1581) й офіційне підписання унії на Берестейському соборі в 1596 р. Неприйняття унії частиною українського духовенства загострило дискурс полемічної літератури, виступи традиційного православного духовенства проти тих представників, які ставили собі за мету пристосуватися до нових унійних умов. Фактично одночасно відбулося два собори в Бересті до прийняття унії. Якщо один її прийняв, то інший – заперечив. Це зумовило численні дискусії між православними і католиками, які торкалися питань захисту власної церкви у писемно-літературному діалозі – полеміці. Власне, ці полеміки засвідчили не тільки обговорення питань догматичних, обрядових, духовних стосовно відмінностей православ'я і католицизму, а й пошуку оптимальних шляхів розвитку українського народу. Загалом визначальною передумовою розгортання полемічної літератури в новий час стала Берестейська унія 1596 р., котра проголошувала об'єднання православної та католицької конфесій і церков, визнання головних артикулів, верховенство Папи Римського, ідея чистилища, сходження Святого Духа від Отця й від Сина, а також дозвіл на шлюби духівництва, богослужіння рідною мовою, збереження східних обрядів. Унія вела до розгортання полеміки між православними й уніатами. Головним завданням українських полемістів кінця XVI – початку XVII ст. було довести правдивість православної віри. Дискусії з приводу правдивої віри, як вважає Л. Ушкалов, «є питоменною «царською дорогою» старих українських письменників до самих себе, тобто шляхом особистого й національного себепізнання, запорукою спасіння окремої душі й цілої людності» (Ушкалов, 2006: 122). Керуючись традиційними ідеями святості й непорушності віри, противники унії заперечують об'єднання православної і католицької церков, вважаючи це шляхом до конфлікту. Натомість вони виступають за традиційне розуміння православ'я та збереження старих канонів і законів. Також релігійні дискусії робили спроби поєднати нове зі старим, формуючи шлях до відродження: «З обох боків, православного й католицького, – бачимо те саме – невпинне творення нового... Але обидві ті сторони повні тією

самою пошаною до старовини, вірять у те, що вони не лише творять нове, а насамперед «відновлюють» чи «поновлюють» прастаре, однаково, чи це «прастаре» – суто українська традиція, як гадають про свою позицію православні, чи це повернення до ще старішої православної традиції, що на Україні була забута або залишена, як думають про зміст своїх устремлінь католики» (Возняк, 1992: 115). Насамперед, на підтримку ідеї унії виступили колишні прихильники православної традиції, котрі змінили свої погляди під впливом західноєвропейських духовних і культурних ідей. Серед мотивів, які спонукали українських православних діячів виступити за унію називають релігійний персоналізм, тези Святого Письма, пряма відповідальність мирян за релігійне життя, участь у ньому. Фактично такими були головні риси реформованого католицизму і протестантизму, приваблюючи свідомих представників русько-української знаті. Тому така поведінка руських ієрархів може розцінюватися як зречення загальноприйнятих уявлень, усвідомлення необхідності змін, що було характерним для ранньомодерної європейської доби.

Актуальні суспільно-історичні, духовно-релігійні питання визначали тематику і проблематику полемічного письменства, осмислення ним феномену унії, пошук і дискусії навколо аргументів або контраргументів щодо її доцільності. Також обговорювалися догматичні й обрядові відмінності між православним і католицьким векторами, звучала гостра критика на адресу тієї частини українського духовенства, котра підтримала унію. Л. Ушкалов вважає, що українське полемічне письменство варто розглядати як форму існування «войовничої Церкви» на теренах літературної творчості, адже «інспіроване тугим вузлом церковно-релігійних суперечностей, воно віддзеркалювало «межову ситуацію» України в геополітичному й культуровому часопросторі тодішньої Європи» (Ушкалов, 2006: 129).

Проблематика полемічного письменства зумовлює необхідність застосування методу постколоніальної чи деколоніальної критики літератури, що не обмежувалася релігійною тематикою і порушувала вагомі питання українського національного буття. У суспільстві утвердилося розуміння того, що боротьба між представниками різних конфесій містить риси державного розколу. Фактично, православна церква перебувала в колоніальній залежності від Речі Посполитої, що викликало гострий спротив письменників-полемістів, які актуалізували ідею боротьби за національну ідею, насамперед незалежність церкви. Відтак вони виступають проти приєднання до чужої держави.

М. Павлишин виокремлює колоніалізм антиколоніальний і постколоніальний, наголошуючи, що «антиколоніальним варто вважати простий опір колоніалізму; спроби перевернути з ніг на голову ієрархи колоніальних вартостей (наприклад, не імперський псевдоуніверсалізм, а неповторна сутність нації є джерелом усіх вартостей); спроби на місце імперських («фальшивих») мітів поставити («правдиві») міти національного визволення» (Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст., 1996: 533). Натомість, «постколоніальним можна вважати протистояння на рівні не простого заперечення колоніалізму й схвалення протилежного (як звичайно, нації), а на рівні усвідомлення» (Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст., 1996: 533).

Саме таке усвідомлення спостерігаємо у творах Г. Смотрицького, З. Копистенського і насамперед Х. Фіалета, що виявляється у спротиві Берестейській унії, загалом колоніальній залежності, яку вона зумовлює. Натомість звучить ідея повернення до старих традицій князя Володимира Великого. П. Яременко наголошує, що вже Х. Фіалет в «Апокрисисі» репрезентує політичне забарвлення релігійної полеміки: «Христофор Фіалет ясно усвідомлював політичні підстави релігійної боротьби між православ'ям і католицизмом» (Яременко, 1964: 28).

На думку О. Юрчук, полемічній літературі притаманний антиколоніальний дискурс, спрямований проти колоніальної політики Речі Посполитої: «В Україні створення унії детермінувало формування української моделі антиколоніального опору» (Юрчук, 2015: 17). Саме унія зумовила поділ полемістів на прихильників західноєвропейських ідей і вірних православним традиціям. Ці два напрямки реалізувалися на теренах української держави в її давніх геополітичних і географічних вимірах.

Полемічному письменству до Берестейської унії були притаманні дискусії навколо догматичних питань і реформи календаря. У відповідь на твір польського єзуїта Петра Скарги невідомий автор написав «Послання до латинян із їхніх же книг», в якому звинуватив Папу Римського в агресивності, самозванстві, закликав православних виступити проти реформи календаря, запропонованої папою римським Григорієм III. Тоді у суспільно-державному житті побутовав календар григоріанський, а у церковному – юліанський. Для українського народу спроба запровадити новий календар означала наступ на прадавні національні, зокрема церковні, традиції. Категорично заперечує цю ідею Герасим Смотрицький у трактаті «Кален-

дар римський новий», як і целібат (безшлюбність) католицького духовництва, що називає аморальним, суперечливим фізичним потребам людини, таким, що веде до розпусти. Після Берестейського собору тематика і проблематика полемічної літератури вибудовується навколо осмислення суспільно-політичних, духовних, культурних наслідків унії. Першим виступив Петро Скарга із книгою «Собор Брестський і його оборона». Книга була перекладена українською мовою і видрукувана володимирським єпископом Іпатієм Потієм під назвою «Опис і оборона Собору руського Берестейського». Тут окреслюється визначальна ідея Берестейської унії як єднання католицької та православної церков, утверджується необхідність унії як запоруки реформ і прогресу.

Вагому роль у боротьбі з унією відіграла острозька школа публіцистики, представлена книгами Василя Малюшицького (Суразького), Клірика Острозького, Христофора Фіалета, Івана Вишенського, присвяченими правомірності унії, її наслідкам. Послідовним прихильником унії з боку українського письменства був Іпатій Потій, протягом усього життя підтримуючи та розвиваючи ідею об'єднання православної та католицької церков і конфесій. Інші погляди мали Г. Смотрицький, В. Суразький, Х. Фіалет, вбачаючи у ній причину розколу українського народу і породження ворожнечі між Україною та Річчю Посполитою. Головною роль у становленні полемічного письменства українського та його інтеграції в загальноєвропейську Реформацію відіграли Герасим Смотрицький і Христофор Фіалет. Перший був високо освіченою людиною свого часу, знав іноземні мови, історіографію, філософію. У 70-х роках був запрошений князем Костянтином Острозьким до Острога, де у 1580 р. став першим ректором Острозької академії, а також натхненником і фундатором літературно-наукового осередку. Саме тут побачила світ 1581 р. підготовлена ним разом із Іваном Федоровим Острозька Біблія з його передмовою, як і його власні полемічні трактати «Ключ царства небесного», «Календар римський новий». Останній текст постав у відповідь на книгу польського письменника-єзуїта Б. Гербеста «Висновки віри римського костелу...». Г. Смотрицький веде полеміку з ідеями Б. Гербеста, заперечуючи правомірність і можливість унії, закликаючи «міцно триматися своєї старої віри». Книга містить присвяту князеві Олександру Острозькому, передмову-звернення «До народів руських коротка, але пильна передмовка з нагадуванням і молінням старатливим» і двох трактатів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий».

У присвяті автор наголошує на необхідності міцно триматися традиції, започаткованої Володимиром при хрещенні Русі, адже вона не переривається: «Таким благословенням пошанував та наділив Бог того великого Володимира, який преславно й вельми чудовно хрестив Руську землю, чесна лінія церкви та роду його й донині не перервалася» (Історія української літератури: 340). Г. Смотрицький закликає князя Олександра Острозького гідно продовжувати традиції, захищати православну віру: «Ревнуй же старанно цьому і ваша княжа милосте і наслідуй незмінно святому прикладу у світлоцвітній своїй молодості, і справляй храма свого тілесного, щоб став прибутком Святому Духу» (Історія української літератури, 1987: 340). Автор вважає важливим бути стійким у вірі, не зраджувати старим українським релігійним переконанням і традиціям: «А від хитання у вірі не встановленого чи перемінення Господи збережи, бо з Богом жартувати, у вірі щодо нього міняючись, зле, а ще гірше подавати звабу іншим, особливо слабким, але в чому хто через світле хрещення позваний від Нього і від батьків правовірних вибраний, у тому нехай, за апостолом, і перебуває тощо» (Історія української літератури, 1987: 340–341). На думку полеміста, правитель повинен бути зразком ля народу, насамперед у вірі: «...тільки бути з тим, що свята церква установила, законно утвердила й неодмінно підтримує, – щоб поставали за те» (Історія української літератури, 1987: 341). Закликає правити (судити) за законами правди («саму істинну Божу правду може пізнати, обрати і за неї безпечно постати» (Історія української літератури, 1987: 341). Письменник – не противник нового, вважаючи, що світ рухають закони оновлення, руху і росту. Проте стара православна традиція є надійним і міцним підґрунтям для формування нового в сучасному і майбутньому: «Але єство їхнє чи натура не гине, бо подібне минулому виростає й одне від другого народжується» (Історія української літератури, 1987: 339). Також Г. Смотрицький вважає, що люди залишають стару істинну віру, давні традиції, не міркуючи про створення гідного нового: «А що тепер світ такий: ради питаються, а інші й відмінюються й нові та перемінні віри, а про справи на погіршення, хоча старі, хоча нові, не дбають» (Історія української літератури, 1987: 341). Друга частина (коротка передмова) містить звернення Г. Смотрицького до руських народів із закликом єднатися у вірі й захищати її. На думку письменника, відступники віри не шануватимуться серед інших народів: «А тим віра ваша й закон, а передусім пресвяте ім'я віри вашої подателя Бога від

них огуджується соромно й поносно. Заводяться багато хто і відступають од віри, що відомо. За таке ваше недбальство чи буде колись порахування щодо талантів, кожному із вас із виші довірених, а ви ж звідтіля пошановані багатьма різними владами й достоїнствами?» (Історія української літератури, 1987: 342). Г. Смотрицький звинувачує руський народ у мовчанні та закликає триматися старої віри, захищати її: «Чи годиться вам те собі так довго носити з мовчанням, на ваш розсуд кладеться. Адже мовчання у слушному часі буває пошановане за мудрість із пожитком, а в іншому часі також за глупство і зі шкодою» (Історія української літератури, 1987: 343). Полеміст нагадує про славних предків, які мали «цілу та міцну сталість в істинній вірі», що повинно відбуватися і зараз. Відтак, руські народи повинні залишатися у старій вірі й захищати її: «Взявши броню духовного від недужого та невмілого, треба вам самим за вірою міцно діяти й супостатам правдиву відповідь давати» (Історія української літератури, 1987: 344). Г. Смотрицький при цьому критикує книгу Б. Гербеста: «Отож як із приязні та ненависті виткнув на плац грецьких еретиків, то радий був би зрівняти та змішати тепер із ними всіх правовірних, які при греках у вірі стояли, і хотів би осудити разом із еретиками й усю східну церкву. Забув Бога й правду його, й оцих світильників, великих і нерушних стовпів, церковних учителів грецьких...» (Історія української літератури, 1987: 347). На думку автора, грецьке вчення творить основу східної церкви, а римська церква відступила від старої єдності. В унії він чітко бачить причину розколу народу.

Полемічний трактат Христофора Філалета «Апокрисис» також став відповіддю-запереченням твору Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» та ідеї унії як визначальної. Цей твір репрезентує характерні риси української Реформації як такої. Перевісно написаний польською мовою (1597) і перекладено українською (1598) (перекладачем міг бути К. Острозький або Г. Дорофіїв) твір мав резонанс у суспільстві. Свого часу його високо оцінив І. Франко, назвавши «короною антиуніатської церковної полеміки XVI ст.», «поважною теологічною дисертацією про спорні пункти в догмах, обрядах і організації церкви», «архівом документів з історії церкви і Брестської унії» (Франко, 1983: 231). В основу «Апокрисису» покладено заперечення ідеї Берестейської унії й обстоювання старої грецької релігії. Розширений заголовок до твору свідчить, що він написаний від імені прихильників старої грецької віри. Трактат починається передмовою до читальника,

після якої йде чотири частини. Христофор Фіалет дискутує з Петром Скаргою. Твір написаний у формі діалогу, містить запитання і відповіді на них. Автор чітко формулює мету твору: «Ціль, до якої в цій відповіді міримо, така є: показ невинності нашої, а переступ супротивного боку, котрий зле, нерозумисельно, без причини, поза відомістю всієї братії, поквапив до відання послушенства отцю папі римському» (Історія української літератури, 1987: 440). Він прагне до істини і доведення правдивості грецького, тобто православного віросповідання. На думку автора, віра є Божим даром, здатним людину зробити гуманною і доброю. Автор чітко усвідомлює рівність усіх християнських конфесій, рівноправність кожного у справах церковних. Бог подарував людині волю, а з нею – і свободу вибору. Фактично Фіалет обстоює природне право особистості на вільне віросповідання, котре ніхто не повинен руйнувати і порушувати. Будь-яке примушування перейти в іншу віру автор вважає порушенням Божих заповідей: «Хто із смертних людей може собі привласнити завідування вірою, яка є від самого Господа Бога даром? Нічого не є так добровільне, як набоженство та віра...» (Історія української літератури, 1987: 452). В. Нічик зазначає, що автор обґрунтовує ідею «свободи совісті», тому Фіалет «не лише засуджує дії тієї світської або духовної влади, що порушує право християнина або й цілого народу на вільне сповідання своєї віри, він йде далі, вимагаючи у держави гарантій свободи совісті, заборони порушення божого закону» (Нічик, 1990: 194). Полеміст розвиває ідею про те, що вірність вірі означає збереження вірності собі, власним позиціям і переконанням, тому зробити правильний вибір, обрати шлях до своєї сутності й Бога.

Перші дві частини твору присвячені вивченню передісторії й історії унії. На думку Фіалета, цієї унії, тобто злуки, єднання православних і католиків прагнули такі видатні люди, як князь Костянтин Острозький. На думку П. Яременка, у творі релігійна полеміка має виражений політичний характер: «Христофор Фіалет ясно усвідомлював політичні підстави релігійної боротьби між православ'єм і католицизмом» (Яременко, 1964: 28). Відтак він аргументує тезу про те, що унія повинна відбутися між усіма православними і католиками світу, а не регіонально. Натомість реорганізація унійного проєкту в межах України і Білорусії, себто локально, зумовить загострення релігійного й національного протистояння. Вагомою є думка Фіалета про те, що саме унія може бути порятунком України від поглинання її Московщиною. На

його думку, якщо Русь-Україну називають складовою Речі Посполитої, то повинні рахуватися з інтересами її народу. Автор наголошує на тому, що війна завжди страшна і небезпечна, особливо коли вона точиться між двома сусідніми народами, як польський та український, будучи зумовленою церковними розбіжностями. Автор переконаний у необхідності шанувати права і вольності Русі-України подібно до того, як стосовно інших країн.

Виходячи з власного аналізу положень Берестейської унії, Х. Фіалет зауважує на її негативних наслідках, оскільки вона не почала щось нове, не об'єднала людей, натомість зумовивши внутрішні протистояння, руйнації, втрати, суперечки. Автор пише: «Переконайтеся вже також, ваші милості, щодо тієї лихої згоди та єдності, котрі наші відступники ліпити почали! Бачите, ваші милості, які наслідки та єдність приносить і принести може! Бачите, що за нею, замість постання, порушення старожитньої згоди та любові настало!» (Тисяча років української суспільно-політичної думки, 2001: 453–454). Він гостро критикує всіх, хто виступив на підтримку унії, зрадивши власні релігійні переконання і традиції предків, наголошуючи на негативних наслідках цього: «А що ж, коли таке у вірі нашої діється, що відступники не тільки заживають неналежного собі хліба, але й зверхність над нами силоміць чинять...» (Тисяча років української суспільно-політичної думки, 2001: 451).

У третій і четвертій частинах твору осмислюються складні догматичні питання, наприклад, східний патріархат, верховенство Папи Римського над усіма християнами. Х. Фіалет, використовуючи художні засоби сатири й іронії, прийняття унії на рівні локальному, характеризує як роз'єднання, розкол християн українського і польського народів. Він ілюструє свої думки прикладами зі Святого Письма, творів Петра Скарги, аналізує погляди прихильників і противників унії. Він приходить до висновку, що варто відмовитися від унії, залишаючись чи повертаючись до правдивої православної віри, адже неможливо зреалізувати унію у світовому масштабі. Автор оперує концептами зради і відступництва, які адресовані уніатам, колишнім православним: «Всі оті урази, які відносимо від гонителів римського визнання, не так нам від них, як від відступників старожитньої грецької віри болять!» (Тисяча років української суспільно-політичної думки, 2001: 451). На його думку, зрадники – не прихильники унії, а ті православні, які відмовилися від віри батьків і дідів, змінивши віросповідання. Наприкінці твору Х. Фіалет резюмує,

що унія роз'єднала людей і зробила їх ворогами через прихильність до різних релігійних конфесій. Натомість вона не може знищити віру в їхніх віру, перетворивши її на центральний принцип праведного життя, мотив боротьби за правду й істину: «Кожен те, у що вірить, щирою та спасительною правдою вважає, за те щось терпить, для правди терпить, а через те терпіння мученичого вінця і життя вічного досягається...» (Тисяча років української суспільно-політичної думки, 2001: 453). Найгіршим наслідком унії Фіلالет називає жакливу внутрішню війну, що зумовила розкол усередині країни. Автор наголошує, що унія стала причиною суспільного «знищення, виснаження, позбавлення сили, кидання у скорботу зубожіння чинять такі війни, але вчасно погамувати, а згоду пожадану привернути не швидко буде» (Тисяча років української суспільно-політичної думки, 2001: 453).

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що українське полемічне письменство своїми текстами засвідчує розвиток ідей європейської Реформації та їх адаптацію до українського контексту і специфіки. В основі місцевого, локального варіанту Реформації лежать українська полемічна література, представники якої осмислювали й дискутували феномен унії в суспільно-духовно-художньому світі. Особливості полемічного письменства визначаються різними поглядами на факт можливого об'єднання католиків і православних

під зверхністю Папи Римського. Ці твори мають синкретичний характер, їм притаманні яскраво виражені риси суспільних і релігійно-духовних трактатів, а авторський, індивідуальний, художній в основі підхід дає підстави відносити їх до літератури. Відтак є підстави трактувати українську полемічну літератури доби Ранняго Бароко (кін. XVI – поч. XVII ст.) як період української Реформації, в її національному вираженні. Христофор Фіلالет своїм твором «Апокрисис» засвідчив неоднозначність і багатогранність трактувань феномену унії в українському полемічному, реформаційному за своєю сутністю, письменстві.

Х. Фіلالет є прихильником старої, себто православної традиції, обстоюючи природне право кожної людини на вільне віросповідання, трактуючи примус змінити віру як порушення Божих заповідей. Автор «Апокрисису» наголошує на тому, що бути вірним вірі означає зберігати вірність собі та рідному народові. Водночас, він не відкидає цілком ідею унії, вважаючи, що повернення до первісного християнства є логічним і правильним. Однак унійний проєкт необхідно, на думку Х. Фіلالета, реалізувати на світовому, а не локальному рівні, тобто в межах Руси-України і Речі Посполитої. Ідея унії сприяла інтеграції українського письменства у загальноєвропейський контекст, зокрема поширенню реформаційних ідей, їх синтезу з національними та виробленню українського варіанту Реформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2 книгах. Вид. 2-ге, випр. Львів : Світ, 1994. Кн. 2. 560 с.
2. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: у 2 т. / ред. В. В. Яременко. Київ: Аконт, 2002. Т. 2. 800 с.
3. Ісиченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): навчальний посібник. Львів : Святого-рець, 2011. 568 с.
4. Історія української літератури: у 2 т. / ред. М. С. Грицай. Київ: Наукова думка, 1987. Т. 2. 631 с.
5. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ : Наукова думка, 1990. 382 с.
6. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. 633 с.
7. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / за ред. С. Коби. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, Кн. 1. 556 с.
8. Ушкалов Л. В. Есеї про українське Бароко. Київ : Факт, Наш час, 2006. 284 с.
9. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 томах / гол. ред. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 40. 560 с.
10. Шевченко І. І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 269 с.
11. Юрчук О. О. Особливості формування та стратегії репрезентації антиколоніального та постколоніального художніх дискурсів в українській літературі: автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Київ, 2015. 42 с.
12. Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Фіلالет і його «Апокрисис». Львів : Видавництво Львівського університету, 1964. 110 с.

REFERENCES

1. Vozniak M. S. (1994) Istoriiia ukrainskoi literatury: u 2 knykhakh. Vyd. 2-he, vypr. Kn. 2. [History of Ukrainian Literature: in 2 books. 2nd ed., revised. Book 2] Lviv: Svit. 560 p. [in Ukrainian].
2. Zolote slovo. Khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy Serednovichchia IX–XV stolit: u 2 t. / ed. V. V. Yaremenko. (2002) T. 2. [The Golden Word. Anthology of the Literature of Ukraine-Rus of the Middle Ages (9th–15th centuries): in 2 vols. Vol. 2] Kyiv: Akonit. 800 p. [in Ukrainian].

3. Isichenko I. (2011) *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII–XVIII st.): navchalnyi posibnyk*. [History of Ukrainian Literature: The Baroque Era (17th–18th centuries): a textbook] Lviv: Sviatohorets. 568 p. [in Ukrainian].
4. *Istoriia ukrainskoi literatury: u 2 t.* / ed. M. S. Hrytsai. (1987) T. 2. [History of Ukrainian Literature: in 2 vols. Vol. 2] Kyiv: Naukova dumka. 631 p. [in Ukrainian].
5. Nychyk V. M., Lytvynov V. D., Stratii Ya. M. (1990) *Humanistychni i reformatsiini idei na Ukraini (XVI – pochatok XVII st.)*. [Humanistic and Reformation Ideas in Ukraine (16th – early 17th centuries)] Kyiv: Naukova dumka. 382 p. [in Ukrainian].
6. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* / ed. M. Zubrytska. (1996) [Anthology of World Literary-Critical Thought of the 20th Century] Lviv: Litopys. 633 p. [in Ukrainian].
7. *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: u 9 t.* / ed. S. Koba. (2001) T. 2, Kn. 1. [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 vols. Vol. 2, Book 1] Kyiv: Dnipro. 556 p. [in Ukrainian].
8. Ushkalov L. V. (2006) *Esei pro ukrainske Baroko*. [Essays on Ukrainian Baroque] Kyiv: Fakt, Nash chas. 284 p. [in Ukrainian].
9. Franko I. Ya. (1983) *Zibrannia tvoriv: u 50 tomakh / hol. red. O. V. Myshanych. T. 40*. [Collected Works: in 50 vols. Vol. 40] Kyiv: Naukova dumka. 560 p. [in Ukrainian].
10. Shevchenko I. I. (2001) *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia*. [Ukraine Between East and West. Essays on the History of Culture up to the Early 18th Century] Lviv: Instytut Istorii Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii. 269 p. [in Ukrainian].
11. Yurchuk O. O. (2015) *Osoblyvosti formuvannia ta stratehii reprezentatsii antykolonialnoho ta postkolonialnoho khudozhnikh diskursiv v ukrainskii literaturi: avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk: 10.01.01*. [Features of Formation and Strategies of Representation of Anti-Colonial and Post-Colonial Artistic Discourses in Ukrainian Literature: Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology: 10.01.01] Kyiv. 42 p. [in Ukrainian].
12. Yaremenko P. K. (1964) *Ukrainskyi pysmennyk-polemyst Khrystofor Filalet i yoho «Apokrysis»*. [The Ukrainian Polemical Writer Khrystofor Filalet and his «Apokrysis»] Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu. 110 p. [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 23.10.2025